

SERVIR A LA CIUTAT DELS CANONGES: PATRONS I CRIATS EN L'ORIOLA DE LA RESTAURACIÓ (1876)

Jesús MILLÁN
Universitat de València

Per a Antònia

1. UN CONTRAMODEL PROVINCIAL DE LA CIUTAT BURGESA?

El monover Azorín, en retratar a principis del segle xx la ciutat d'Oriola va triar, amb el seu acostumat estil lapidari, la imatge d'una decadència obsoleta, d'un esplendor pansit, que tant d'èxit tindria temps a venir. El Segura passava «entre dos ringlas de viejas casas» i els carrers, que havia admirat l'il·lustrat valencià Cavanilles un segle abans, a més de semblar-li estrets i bruts, alineaven «vetustos caserones» i convents de tota mena. El formigueig humà que hi veié José Martínez Ruiz es composava, a mitges, per un clergat nombrós i confiat, segur de xafar terreny propi, i per un ampli estol de seguidors seus. «Van y vienen por las calles», escrigué Azorín, «clérigos con la sotana recogida en la espalda, frailes, monjas, mandaderos de conventos con pequeños cajones y cestas, mozos vestidos de negro y afeitados».¹

Pocs elements podien haver transmès, llavors, una imatge a contracorrent de l'autèntica vida urbana amb més força que aquesta evocació dels criats per part del literat de Mondòver. En el moment d'escriure les seues planes sobre Oriola, encara dins del llarg segle XIX que acabà amb la I Guerra Mundial, tenia vigència un dels principis constitutius de l'estructura social: el món de la burgesia era impensable sense una àmplia mobilització de criats. L'abundància de tasques domèstiques i el seu caràcter feixuc, la idealitzada limitació de les

¹ José MARTÍNEZ RUIZ «Azorín», *Antonio Azorín* (edició a càrrec de E. INMAN FOX), Castalia, Madrid, 1992, p. 150-151.

activitats de les senyores casades o les creixents exigències de comoditat i de comunicació a la llar pròpia que tenien les capes *respectables* eren requisits impossibles de cobrir sense la presència constant d'un personal submís i disponible.² En la ploma d'Azorín, però, els criats que s'afanyaven pels carrers oriolans s'associaven sobretot al clergat, amb la qual cosa, tot d'una, rebutjava el caràcter burgès o simplement *modern* de la ciutat, tot just a partir del que era un element essencial de l'existència burgesa.

Al servei d'uns o d'uns altres, al capdavant era lògic esmentar els criats en parlar d'Oriola. Oscil·lant una mica per damunt dels vuit mil habitants al segle XIX, la capital del Baix Segura encapçalava un terme molt ampli, on vivia una població gairebé tres vegades més gran que la del nucli urbà. Per damunt de tot, però, la menuda Oriola del vuit-cents arrossegava les funcions urbanes que es derivaven de la seua condició històrica com a capital del sud valencià i del fet de ser seu d'importants cercles socials, com ara destacats terratinents i funcionaris, sense oblidar, per descomptat, els clergues que habitaven aquesta capital del bisbat.

Envoltada d'un gran espai rural, el nucli d'Oriola acomplia funcions específicament urbanes, que tradicionalment —a diferència del que succeïa a Elx a mitjan vuit-cents—³ reduïen a un lloc secundari el pes de les dedicacions agràries al seu interior. A l'inici del darrer terç del segle, aquest repartiment d'activitats atorgava el predomini als que es dedicaven a l'artesanat (vora el 38%) i els serveis (un 34%), molt per sobre de la població lligada a l'agricultura i a la ramaderia, reduïda al 28%.⁴ La menuda ciutat dels clergues era, doncs, també la ciutat dels propietaris de terres, dels artesans nombrosos però de poca volada, dels professionals i funcionaris i, finalment, dels criats.

L'origen d'aquests darrers ens pot dir molt també sobre l'àmplia base de les famílies abocades al treball i sobre les seues estratègies. La font que millor registra el servei domèstic oriolà dels inicis de la Restauració ens dóna una imatge de la ciutat que encara no podem associar amb l'Oriola d'Azorín.⁵ Cap al 1876, la capital del Baix Segura eixia d'un parèntesi de retrocés que condicionava, més encara, la tònica d'estancament i ritme econòmic moderat que arrossegava des del segon terç del segle. La informació que analitzem ací, per tant, no es pot remetre a l'*Oleza* que es debatia, segons les novel·les de l'alacantí Gabriel Miró, entre la intransigència dels que s'enyoraven un cert passat i l'empenta del progrés agrari, associat al ferrocarril i a tota una colla de canvis de costums que amenaçaven d'agranar aquell nínxol d'un món passat. L'Oriola de 1876 no havia arribat encara al llistat d'aquesta transformació, posterior a la segona meitat de la dècada del 1880; estava, tanmateix, en portes de ser superada per l'ascendent especialització industrial de la veïna Elx.

² Gunilla-Friederike BUDDÉ, «La criada» en Ute FREVERT i Heinz-Gerhard HAUPT (eds.), *El hombre del siglo XIX*, Alianza, Madrid, 2001, p. 185-214.

³ Josep V. GONZÁLVez ALONSO, *Elche, 1854-1868. Demografía, sociedad y régimen municipal*, Editorial Club Universitario, Alacant, 1999, p. 119.

⁴ Jesús MILLÁN i Isabel MACIÀ, «Especialización agraria y atraso industrial: el Bajo Segura en el siglo XIX» en *Ayudas a la investigación*, 1986-1987. Historia. Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1993, p. 153-163.

⁵ Arxiu Municipal d'Oriola (AMO), dipositat a l'Arxiu Històric d'Oriola, núm. 2.176, *Padrón del Censo de Población*, 1876.

Amb una crisi demogràfica recent, les dades de 1876 s'han de referir a una economia de base agrària, que evolucionava encara sense rebre el fort impuls d'anys posteriors. També en el moment del nostre estudi, però, el món agrari que mantenia les funcions urbanes d'Oriola representava un mercat laboral significatiu i ben pagat, tot i que no fóra capaç d'eliminar l'emigració ni de rebaixar altes taxes de mortalitat, com començaria a passar deu anys més tard.⁶ L'ocupació agrària era ací excepcionalment fluïda, en el context de les comarques meridionals valencianes, sobretot en el cas dels homes que es dedicaven a les dures feines del cànem. Potser això explique que més del 15% dels *jornalers* registrats a Oriola el 1876 foren d'origen foraster, enfront d'una taxa inferior al 4% entre els molt nombrosos sabaters, fusters i obrers de vila.

En aquest panorama, el mercat del servei domèstic era un sector important a la ciutat. Els 242 servidors urbans que arreplega el padró representen el 12,6% dels actius. Aquesta taxa, encara que quedava lluny del 30% de la València del segle XVIII —on ben sovint els criats es lligaven de fet a la indústria sedera— o del Madrid del XIX, superava en nombre absolut el de tot l'ampli terme d'Elx 12 anys abans (224 criats) i també la taxa global d'Alacant el 1860, ja que a la capital de la província els criats no arribaven llavors al 10%.⁷ Això reforça, de nou, el caràcter especial del nucli d'Oriola, que la diferenciava clarament de la rodalia. Al seu terme rural treballaven 139 criats més, és a dir, entre el 2,5% dels actius a les partides d'horta i el 3,5% del camp. Sense oblidar la probable ocupació agrària dels que vivien extramurs; la simple proporció dels efectius ja reflectia els trets d'un teixit urbà específic.

Com una mica a tot arreu de l'Europa burgesa, probablement ací, servir, també volia dir marxar a la ciutat. Qui ocupava, però, quan es tractava d'una ciutat allunyada del model únic en el qual estem acostumats a pensar, l'emergent medi urbà del món modern? La capital del Baix Segura no era un nucli industrial o mercantil destacat, ni un centre institucionalment elevat del poder polític. Però tampoc no es pot confondre amb l'univers agrari que l'envoltava, ni de bon tros. La imatge clerical, tan reiteradament aplicada a aquells escenaris on es desenvolupen les conegudes *novel·les de canonges del vuit-cents*, no pot fer oblidar el fort descens experimentat pel nivell d'ingressos i el prestigi social dels clergues des de la fi de l'antic règim.⁸ En paral·lel, la residència forana que va adoptar la noblesa de títol des de finals del segle XVIII també havia de restringir la proliferació local de criats, com de fet s'intueix en els contingents relativament moderats de domèstics que, segons les dades de 1876, concentren les cases més benestants d'Oriola. Alhora, la major mobilitat de la mà d'obra —malgrat l'eficàcia molt relativa dels gremis en la seua darrera època— o la renovació agrícola hagueren de suposar canvis apreciables en els mercats laborals i en el relleu d'aquelles

⁶ Castillo OLIVARES i Teresa VINAL, «El comportamiento de la mortalidad en los inicios de la transición demográfica (aproximación al caso del Bajo Segura, 1850-1935)», en *Estudios sobre la población del País Valencià. Seminari d'Estudis de la Població del País Valencià*, vol. II, València i Alacant, 1988, p. 645-668; i J. MILLÁN, «Expansión y crisis demográfica en el Bajo Segura rural: Benejúzar, siglos XVIII-XIX» en *id.*, vol. I, p. 469-480.

⁷ J. V. GONZÁLEZ ALONSO, *op. cit.*, p. 79-88. Emilia Mª TONDA MONLLOR, *La ciudad de la transición. Población, economía y propiedad en Alicante durante el siglo XIX*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1995, p. 126-146. En el conjunt del terme oriolà, els criats representaven el 5,5% dels actius, proporció gairebé idèntica a la d'Elx, cosa que amaga la forta peculiaritat del nucli urbà de la capital del Baix Segura. Sobre València, *vid.* Fernando Díez, *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1990, p. 11; per a Madrid, *vid.* Carmen SARASÚA, *Criados, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, S. XXI, Madrid, 1994, p. xi.

⁸ *Vid.* Joaquim Mª PUIGVERT, *Església, territori i sociabilitat als segles XVII-XIX*, Eumo, Vic, 2001, p. 215-220.

jerarquies que podien aspirar a fruitir d'un servei domèstic. Tot i el que se'n podria pensar al primer cop d'ull, el naufragi de l'antic règim també es feia notar en el retall experimentat pel nombre de criats. Els 381 servidors del nostre recompte queden ben lluny del miler que registrà el cens de Floridablanca, el 1787, quan la població del municipi era proporcionalment més urbana que no un segle més tard.

Azorín, amb tot, es podria trobar justificat amb les dades oriolanes de 1876, ja que els primers que ocuparen criats van ser aquells 22 jesuïtes que, diria l'escriptor, «anidan en un palacio plateresco», on regien el col·legi de Sant Domènec, pel qual havien de passar Gabriel Miró i Miquel Hernández Gilabert. Dels seus deu servidors no en tenim cap dada, al marge del nom, per la qual cosa no els podem incloure en l'estudi de les restants variables. D'altra banda, quatre dècades després del triomf liberal i amb l'agitada època del sexenni revolucionari, encara ben recent, la ciutat era lluny, el 1876, de la concentració d'ordes religiosos que arribaria a tenir durant l'etapa de *reconquesta* catòlica de la Restauració canovista. Els dos convents oberts en aquell moment (Santa Llúcia i Sant Sebastià) sumaven 55 monges, que, igual que les 15 Germanes de la Caritat de l'Hospital i la Misericòrdia, no tenien cap servei domèstic com a tal. Així, doncs, l'atapeït tràfec de criats conventuals pels carrers oriolans podia ser —en allò que tingués de fenomen més enllà del recurs literari— un fet més aviat recent a principis del segle xx. Al marge d'això, hi ha motius per a pensar en la probable subrepresentació del servei domèstic en el padró de 1876, malgrat l'alta taxa global que se'n deriva.

2. PROPIETARIS DE TERRES, PATRONS DE CRIADES

Tot plegat, el cens ens mostra 145 patrons, als quals classifica socioeconòmicament en un 95% dels casos. El primer col·lectiu que contracta criats (59 domicilis) està integrat pels que reuneixen la condició de *propietari*, de vegades associada a una professió (advocat o militar, en set casos, mentre que, significativament, només s'afegeix un teixidor). Més d'un quart dels propietaris del cens tenien servei domèstic. Els segons ocupadors, a gran distància, però, són els 16 clergues que disposen de personal de servei a casa, una proporció realment baixa per a un total 145 eclesiàstics. No gaire lluny apareixen 10 comerciants i set metges; aquests darrers representen una part ben elevada (el 64%) dels professionals de la medicina a Oriola. La resta $\frac{3}{4}$ sempre amb xifres molt inferiors — mostra, d'una banda, la feblesa del nombrós artesanat i dels amos de negocis en aquest terreny, que sols representen 11 cases amb criades; i d'una altra, la presència de criteris diferents, més proclius a no prescindir del servei, entre empleats i funcionaris, que completen un total de setze patrons.

Com a indicador de benestar burgès, el servei domèstic que hom tenia havia de ser prou significatiu. Deixant de banda el col·legi de Sant

Domènec, els patrons que reunien un servei de més de dos membres eren els següents:

Nom	Activitat	Criats/-des
Joaquín Martínez Zallos	Jubilat	4
Asunción Roca deTogores	Propietària (?)	4
Maria Sorzano Adalid	Propietària	4
Antonio M ^a BalaguerMartínez de Irujo	Propietari (?)	3
Eusebio Ballini	Militar	3
Ramon Bofill Fontanals	Propietari, comerciant	3
Honorio Garcia Cubero	Propietari	3
Manuel López Ruiz	Propietari	3
José Martínez Felices	Argenter	3
Luis Nogués Roselló	?	3
Carlos Roca Barrera	Propietari, militar	3
Diego Roca de Togores	Propietari	3
Macario Trujillo Lazcano	Escrivà	3

Però la correlació no sembla ser automàtica. Per exemple, és difícil no entendre com un signe més de distinció —entre d'altres, que feien d'aquest un cert cas a part— que el matoroní Ramon Bofill, sens dubte el més innovador i empresarial i el menys terratinent dels burgesos oriolans, no haja reduït els seus servidors per sota dels tres. Mentre que, amb dos servidors, trobem 45 amos més, que inclouen alguns dels noms de l'elit econòmica o de l'espai públic local, com ara els Pescetto Balaguer, Javier Maseres, Blas Ibáñez Brotons, Adolfo Clavarana, Manuel Pastor Albuxech o el canonge i futur bisbe de Tortosa, Pedro Rocamora.⁹ De nou, entre els que disposen de més d'un criat a casa destaquen, amb diferència, els *propietaris*, que en 35 domicilis allotgen 78 servidors; és a dir, menys d'una quarta part dels amos contracta vora un terç dels treballadors domèstics.

La concentració no és, doncs, massa destacada. Precisament, no es pot passar per alt la dotació clarament discreta de servei domèstic entre algunes figures ben destacades de l'Oriola burgesa. L'alcalde, conservador i hereu de la primera fortuna entre els veïns, Matías Rebagliato Sorzano —tot i viure amb son pare, Andrés Rebagliato Pescetto, de 75 anys—, només disposava, al número vuit del carrer de l'Àngel, dels serveis de María Lorenzo Belmonte, que ja estava en els 54 anys. En aquest cas, l'austeritat en el servei podia ser aparent. Feia dues dècades, el poderós Andrés Rebagliato i la seua esposa havien viscut —i tret

⁹ J. MILLÁN, *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1999, p. 75-110.

endavant els seus tres fills— amb l'ajut de tres criades, entre els 18 i els 30 anys.¹⁰ L'any 1876, María Sorzano, l'anciana tia de Matías Rebagliato, que residia ben a prop, es feia atendre per quatre criades, dues d'elles (Consuelo Martínez i Águeda Ruiz) encara no havien fet els 20 anys. Una altra senyora de la classe propietària més pregona, Paulina Losada, nascuda a Reus 32 anys abans i casada amb el tinent coronel i polític Francisco Díe —llavors de guarnició a Burgos—, pujava tres fills menuts, sense registrar cap servei al seu domicili del carrer Sta. Llúcia. Vint anys enrere, la casa on vivia el mateix Francisco Díe, en companyia dels pares i set germans, sols havia estat atesa per una xica de 22 anys, Àngela Cartagena, de Redovà. No gaire lluny dels Díe-Losada, als inicis de la Restauració, Josefa Capdepón, mare del polític liberal oriolà Trinitario Ruiz Capdepón, nascuda a Novelda, se n'eixia als seus 71 anys només amb Monserrate, la seua filla soltera de 30, sense cap servei intern, com ho havia fet dues dècades abans, segons testimoniava un altre cens de veïns. A més d'una possible subinscripció dels criats, el fet es podria explicar per les reduïdes necessitats d'aquest personal en el medi local o, potser més encara, per l'existència de servidors conjunturals o no-interns —tal vegada reclutats per a períodes concrets entre les famílies de nivell inferior o dependents dels grups patricis—, així com també per l'ús del personal de servei per part de més d'una família. En realitat, no tots els criats del padró viuen interns a casa dels seus amos. Cinc criats formen llars independents, de vegades amb la seua pròpia família, fet que potser els relaciona amb les residències locals de la noblesa absentista.

3. CRIATS I CRIADES: ORIGEN I ALTERNATIVES DEL CICLE VITAL

La feminització del servei domèstic es trobava àmpliament arrelada a Oriola: eren dones un 89% dels efectius. És impossible saber si el pes dels homes havia estat més gran a finals de l'antic règim. En aquella època, dos factors de relleu en l'economia urbana d'Oriola, com eren la forta demanda monacal i algunes restriccions al treball per part dels gremis, encara en vigor, podien haver desviat cap a aquesta dedicació una part de la força de treball masculina. En la València del set-cents res d'això havia evitat el clar predominis de les criades. En l'Oriola de la segona meitat del vuit-cents, la precària proliferació d'artesans al medi urbà o els treballs millor remunerats al camp podien contribuir que el servei domèstic hagués reclutat uns quants centenars de dones. Aquest significatiu mercat laboral apareix el 1876 indiscutiblement orientat cap a la mà d'obra femenina, un factor que desafia, de nou, la plàstica evocació d'Azorín.

D'on es proveïa la demanda urbana de criats? El lloc de naixement és conegut per a tots els criats i el 97 % de les criades. En tots dos casos, l'origen és prou semblant:

¹⁰ AMO, núm. 2.172, *Padrón de vecindario. Año de 1854.*

<i>Criades - Origen</i>	%	<i>Criats - Origen</i>	%
Oriola	64,1	Oriola	53,8
Resta del Baix Segura	22,3	Resta del Baix Segura	26,9
Resta del País Valencià	4,4	Resta del País Valencià	7,6
D'altres	8,9	D'altres	11,5

El mercat del treball domèstic absorbeix majoritàriament mà d'obra del mateix municipi oriolà, cosa gens sorprenent si tenim en compte la gran extensió i el caràcter rural predominant d'aquest municipi, com també la clara superioritat demogràfica dins del Baix Segura. La mateixa població urbana d'Oriola mostrava tradicionalment una natalitat més baixa i, fins a principis del segle xx, una mortalitat més alta que la rodalia rural. Amb molta probabilitat, doncs, els braços joves i poc qualificats havien de venir sobretot de fora de la ciutat.¹¹ Pertànyer al mateix municipi no eximia, en un cas com aquest, d'haver de marxar al medi urbà, tot i que el radi del desplaçament fóra més curt que el que es comprova a ciutats més grans i dinàmiques.

Dins del seu caràcter marginal, alguns llocs de la comarca destaquen com a emissors d'aquesta mà d'obra. Tant entre els criats com entre les criades es repeteixen com a llocs d'origen Almoradí (dos homes i vuit dones), Benferri (un home i 11 dones), Bigastre (un home i tres dones) i Daia Nova (que repetia les mateixes xifres). És evident el pes relatiu de l'àrea de secà i de terreny difícil al nord-oest d'Oriola, com prou ho mostra la petita població de Benferri. Reforça aquesta idea la presència de criats de les partides oriolanes de la mateixa zona, com ho són la Murada i la Matança —que sumen quatre actius, entre homes i dones— o, fins i tot, que el Fondó de les Neus n'envie tres més. De tota manera, Benferri i el secà nord-occidental d'Oriola eren una zona d'expansió demogràfica recent, mentre que el regadiu —que absorbia un 41% dels habitants del terme, enfront del 22% del secà— majoritàriament havia patit els efectes de la crisi abans. L'àrea rural de l'horta del Baix Segura només aporta efectius ben limitats respecte al seu evident pes demogràfic, amb l'excepció d'Almoradí, on la propietat forastera tenia una presència ben forta. A Molins, encara municipi independent a les portes d'Oriola, però, només hi havia nascut una criada. Que Callosa del Segura, també ben a prop de la ciutat, tan sols siga lloc d'origen de tres criades suggereix que l'agricultura intensiva i, en aquest cas, la presència d'activitats artesanals restringien l'opció de servir a les cases oriolanes, enfront de les dificultats que implicava el secà del nord-oest del Baix Segura i de les Valls del Vinalopó.

Molt sovint, el servei domèstic en el medi urbà era el camí d'accés a altres activitats laborals o fases del cicle vital, sense excloure'n, en absolut,

¹¹ C. OLIVARES i T. VINAL, *op. cit.* i J. MILLÁN, *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1984, p. 376.

la caiguda en la marginació. Tot fa pensar que l'Oriola de 1876 disposava d'un petit ventall de possibilitats per a una mà d'obra aclaparadorament femenina, sense oblidar les oportunitats de matrimoni. A més de 17 sastres, hi havia sis costureres i tres modistes, a tall d'exemple. Aparentment no hi havia dides com a tals, però, si més no, unes 25 *lavanderas*, totes de la partida de Porta de Múrcia, feien la bugada de les cases benestants de la ciutat. En la dècada de 1870 la matrícula industrial registrava 22 calderes de vapor de seda i dues fàbriques de midó.

L'edat dels treballadors domèstics suggereix que la seua ocupació tenia un caràcter predominantment transitori. Tenim la informació d'un 93% de les criades i del 96% dels criats. En tots dos casos, l'activitat domèstica la desenvolupa un personal situat en un ampli arc de la seua vida. Hi ha criats que ja serveixen als deu anys —l'oriolà José Tomás Martínez, que atenia amb sa mare vídua i dues dones més la casa de Joaquín Martínez Zallos— i que encara ho fan amb 75 anys. El fet s'accentua entre les dones, tot i coincidir en aquest extrem de l'edat més avançada. Entre elles, són els anys primerencs els que s'avancen a l'hora de l'ingrés en el treball. Si deixem de banda la menuda Margarita Bravo Cartagena, de Redovà —registrada als tres anys com a criada a casa d'un mestre d'escola juntament amb María Bravo Cartagena, de 17 anys, probablement germana seua—, la veritat és que quatre xiquetes més serveixen abans d'haver fet els deu anys. Si els homes de servei amb més de 40 anys d'edat són el 29%, entre les dones, molt més nombroses, aquesta proporció es fa un punt més alta.

Queda clar, malgrat tot, que a servir s'esmerça l'adolescència i els anys primers de la joventut, especialment entre les dones. Poc abans que Azorín, un altre visitant —més deferent en descriure la ciutat— no havia deixat de remarcar el contrast entre l'Oriola ensopida i les criades que veia cantant, en fer «la limpieza doméstica» a l'entrada de casals i palaus: «Muebles de otras edades, sillones de otros tiempos, cuadros centenarios, solo es jóven y nueva la criada».¹²

En el recompte de 1876, les xifres de criades pugen amb força entre els 15 i els 24 anys, per decaure ràpidament a partir del seu 25è aniversari. El tram que va dels 15 als 24 anys, tots dos extrems compresos, representa un 48% de les criades. Així doncs, encara que de fet se servia a altures de la vida molt diverses, el nucli de la mà d'obra domèstica era un bon grapat (vora un centenar) de xiques adolescents i joves, que podien passar amb regularitat una dècada de servei, el mateix temps que les situava en el llindar més o menys a l'ús de l'edat de matrimoni per a gent del seu nivell social.¹³ Entre els homes, l'arc corresponent —que només abraça dels 15 als 22 anys— suposa una taxa del 46%, una mica més baixa.

¹² J. CASAÑ ALEGRE, *Recuerdos de viajes por nuestra patria. Alicante-Orihuela-Murcia*, París-Valencia, València, 1996, p. 62. El text es publicà el 1894.

¹³ Un límit semblant al que s'observa entre les criades en la València del segle XVIII: *vid.* F. Díez, *op. cit.*, p. 155.

Per a ells, servir era un horitzó més estable. En el petit cercle de servidors de més de 40 anys, els casats en són una lleugera majoria, amb quatre casos, enfront de dos solters i un vidu. Però, l'aspecte decisiu és el que afecta les dones. La presència de criades en edats més avançades probablement s'explica per la funció d'aixopluc que podia representar el servei per a dones que havien quedat vídues o que patien manca d'alternatives, cas d'aquelles que no arribaven a casar-se després de superar les quatre dècades de vida. Les dades del padró reforcen una mica el segon factor, ja que entre els 40 i els 75 anys hi ha tres desenes de criades solteres, enfront de 22 de vídues i sols una de casada. Segons això, en contrast amb el que s'observa entre els pocs criats en actiu, l'entrada en el matrimoni —com ja ho presentava l'imaginari popular, en referir-se a les xiques de servei— podia haver estat un notable mecanisme d'eixida d'aquest mercat laboral, per bé que no de l'escala social més humil.

4. CONCLUSIÓ

L'època de la burgesia no fou possible sense tot un món ampli i, sovint, ignorat que —amb el seu suport continu i subaltern— permetia el desenvolupament de l'estil de vida característic d'una determinada manera d'elitisme. Normalment les condicions de vida i la llibertat personal d'aquests treballadors representaven un pol oposat als valors burgesos. No és estrany, doncs, que el món respectable i benestant del vuit-cents es recolzés en un abisme de contrastos marcats pel que fa als valors i les oportunitats vitals, que l'oposaven a aquelles existències —majoritàriament femenines, joves i sense gaires alternatives— que es dedicaven al servei domèstic. No és debades que Jean Genet tria aquest caràcter oposat de dos universos humans, els amos i els servidors —constantment en contacte, malgrat tot— per escenificar la denúncia social a mitjan segle xx, en el drama *Les criades*.

La història, però, s'ha de preocupar de totes les circumstàncies específiques que amaraven aquesta relació en contextos ben diversos i de les expectatives que contribuïen a difondre entre els que encarnaven els distints papers en un temps allunyat del nostre. La *ciutat de canonges* en l'Espanya provinciana del vuit-cents, Oriola en aquest cas, oferia un escenari específic, marcat pel poc dinamisme industrial i demogràfic i també —més enllà de l'omnipresència dels convents que van remarcar Azorín o Miró— pel pes decisiu d'una burgesia aclaparadorament *propietària*, és clar, de terres. Entre els avantatges no sempre quantificables que oferia aquesta condició s'inclouïen, sens dubte, les facilitats més grans per a reclutar mà d'obra domèstica d'entre les famílies de llauradors o jornalers que els envoltaven. El fet que aquesta

contractació es resolgués de manera molt majoritària dins del mateix municipi podia afavorir mecanismes d'integració i d'una certa estabilitat, enmig de les enormes distàncies socials.

No és gens fàcil, però, especular sobre les múltiples cares d'un context socioeconòmic poc conegut, per bé que l'estereotip cultural i literari l'haja estilitzat, ara i adés. Quin ventall de contrapartides de tota mena incloïen aquestes relacions? Fins a quin punt les famílies de llauradors de l'horta no alimentaven tota la demanda del servei a la ciutat, enfront de les àrees molt més precàries del secà? Quines opcions tenien unes i altres per tal de col·locar la mà d'obra familiar, especialment la de les dones? Com entendre que famílies de l'Oriola burgesa mantingueren un servei domèstic ben reduït o, fins i tot, no en tingueren en absolut? Quines oportunitats per a l'accés a altres ocupacions o per als canvis culturals podia oferir el servei en les cases més o menys distingides d'aquest nucli burocràtic, rendista, mercantil i eclesiàstic, on els nobles de títol aterraven periòdicament? Què va suposar en el mercat de treball la progressiva implantació d'ordes religiosos a la petita capital comarcal, segons avançava la Restauració? La prospecció aïllada sobre el servei domèstic en el moment que representa el cens de 1876 no ens permet avançar gaire en les possibles respostes. Ens fa albirar, amb tot, la transcendència d'un importantíssim conjunt humà que permetia el funcionament de molts dels escenaris que ens en són més coneguts.

BIBLIOGRAFÍA

- BUDDE, Gunilla-Friederike, «La criada» en FREVERT, Ute i HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.), *El hombre del siglo XIX*, Alianza, Madrid, 2001.
- CASAÑ ALEGRE, J. *Recuerdos de viajes por nuestra patria. Alicante-Orihuela-Murcia, París-Valencia, València*, 1996 (1a ed. 1894).
- DIÉZ, Fernando, *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1990.
- GONZÁLVez ALONSO, Josep V., *Elche, 1854-1868. Demografía, sociedad y régimen municipal*, Editorial Club Universitario, Alacant, 1999.
- MARTÍNEZ RUIZ, José, «AZORÍN», *Antonio Azorín* (edició a càrrec de E. INMAN FOX), Castalia, Madrid, 1992.
- MILLÁN, Jesús, *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1984.
- «Expansión y crisis demográfica en el Bajo Segura rural: Benejúzar, siglos XVIII-XIX» en *Estudis sobre la població del País Valencià. Seminari d'Estudis de la Població del País Valencià*, vol. I, València i Alacant, 1988.

- *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1999.
- MILLÁN, Jesús i MACIÀ, Isabel, «Especialización agraria y atraso industrial: el Bajo Segura en el siglo XIX», *Ayudas a la investigación, 1986-1987. Historia*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1993.
- OLIVARES, Castillo i VINAL, Teresa, «El comportamiento de la mortalidad en los inicios de la transición demográfica (aproximación al caso del Bajo Segura, 1850-1935)», en *Estudis sobre la població del País Valencià. Seminari d'Estudis de la Població del País Valencià*, vol. II, València i Alacant, 1988.
- PUIGVERT, Joaquim M., *Església, territori i sociabilitat als segles XVII-XIX*, Eumo, Vic, 2001.
- TONDA MONLLOR, Emilia M^a, *La ciudad de la transición. Población, economía y propiedad en Alicante durante el siglo XIX*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1995.

